

ZDEŇKA TARABOVÁ

POLSKÁ GEOGRAFIE SÍDEL V POVÁLEČNÉM OBDOBÍ

Polská geografie sídel zaujímá v posledních dvaceti letech významné postavení, jak v rámci geografie sídel socialistických zemí, tak i v celosvětovém měřítku. V období po druhé světové válce v ní dochází ke stále větší diferenciaci studované problematiky, která vede i k upevnění pozice geografie sídel mezi ostatními geografickými disciplínami.

Geografie sídel se v Polsku ještě v poválečném období rozvíjela v rámci ekonomické geografie společně s geografii obyvatelstva, i když se objevují první návrhy na oddělení obou disciplín. Pozdější vývoj zřetelně ukázal, že problematika studia i metody používané v geografii sídel vyžadují rozlišení geografie obyvatelstva a sídel do dvou samostatných disciplín. Tento vývoj je patrný i z rozdělení těchto vědních oborů na universitách a ve vydávání samostatných učebnic pro každou z disciplín. První učební text byl ještě vydán souborně pro obě disciplíny, pozdější učební texty již byly vydány odděleně — v roce 1967 pro geografii obyvatelstva, v roce 1969 pro geografii sídel.

Práce z geografie sídel v polské geografické literatuře vykazují široké spektrum studované problematiky. Počet a podrobnost prací je však v jednotlivých oblastech studia různá.

Největší pozornost byla po celé sledované období věnována otázkám sídel městského charakteru, i když nebylo opomíjeno ani studium sídel venkovských. Oproti předválečnému období značně opadl zájem o sídelněgeografické práce historického zaměření. Je zajímavé, že při tak značném rozvoji geografie sídel v poválečném období, nevychází v Polsku více příspěvků teoretického charakteru a prací zahrnujících širší okruh studované problematiky. Mimo učebnice, které jistě patří mezi práce tohoto charakteru a o nichž jsme se již zmínili výše, vyšlo především několik příspěvků zabývajících se postavením, předmětem studia a hlavními úkoly geografie sídel (Dziewoński, 1956, Kielczewska-Zalecka, 1958). K těmto pracím lze případně přiřadit i studie o stavu a výsledcích výzkumů určitého okruhu problémů, nebo určitého typu sídel.

U obecně zaměřených prací byla značná pozornost věnována analýze soustav sídel (układu osadniczego) a komplexů sídel (zespołow osadniczych), k jejichž studiu dal podnět K. Dziewoński (1962). Řešení uvedných problémů má význam především pro práce zaměřené na studium sítě sídel a funkčních vztahů mezi jejími prvky.

Velmi rychlý rozvoj prodělává v posledním dvacetiletí polská geografie měst, která řeší zejména otázky typologie, hierarchie a zázemí měst. Neopomíjí však ani problémy aglomerací a urbanizačního procesu. Většina těchto otázek je spolu s jednotlivými znaky měst studována i v monografiích vybraných měst.

Funkční analýzou a klasifikací polských měst se v poválečném období zabývala řada autorů. Prvenství v tomto směru patří J. Kostrowickému (1952), který

také zavádí do polské typologie měst rozdělení městských funkcí na exogenní (městotvorné) a endogenní (městoobslužné). Za hlavní kritérium typologické a klasifikační považuje městotvorné funkce, z nichž vyzdvihuje funkci průmyslovou, jako základní faktor růstu měst. Autor vycházel především z údajů o hospodářské struktuře obyvatelstva a jako doplňkových dat užíval i dalších statistických podkladů. Neupřesňuje však blíže navrhované kvantitativní ukazatele, s výjimkou případů průmyslové funkce, i když uvádí další dominující funkce. Jako samostatnou skupinu vyčleňuje sídla bez vlastních funkcí (satelitní sídla).

Nejvíce pozornosti věnoval studiu funkční struktury a klasifikace měst L. Kosiński, což dokazuje i celá řada jeho prací. Obdobně jako ve svých počátečních pracích tak i v pozdějších syntetických studiích, používá velikostního třídění měst na malá, střední a velká. Všechna města člení do dvou základních typů — města s dominantní funkcí a města se složitými funkcemi. V pozdějších studiích, např. v práci z roku 1958, vyčleňuje jako samostatnou skupinu města nesamostatná (satelitní). U malých měst nachází větší počet dominantních funkcí i jejich vzájemných kombinací. Při hodnocení měst si všimá veškerého obyvatelstva města, vlastní klasifikaci však opírá o skupinu městotvorného obyvatelstva.

K. Dziewoński (1967) rozvádí studium funkční struktury měst do větší šíře. Provedl podrobný rozbor vývoje a změn pojetí i studia metod ekonomické základny a funkční struktury měst, avšak zabývá se městem jako ekonomickým regionem. Při vymezení speciálních funkcí „města regionu“ vychází nejen z funkcí vlastního města, ale též z funkcí jeho zázemí.

Jako příklad klasifikace vycházející z analýzy obyvatelstva zaměstnaného ve městě, můžeme uvést práci S. Zajchowské (1953), která se při funkční klasifikaci dotýká též střediskovosti měst v závislosti na jejich podílu ve funkci služeb.

Funkci služeb¹⁾ městských sídel se v oblasti Walbrzychu a Świdnice podrobněji zabýval A. Werwicki (1965), především na základě materiálů získaných pomocí anket a terénního výzkumu. Tento autor se již dříve zabýval problematikou změn základní funkce měst. Hlavní výsledky svých víceletých studií vlivu funkcí měst na vzrůst počtu jejich obyvatelstva shrnul v práci „Rozvoj měst a městských sídel jako výraz jejich funkce“. Obdobnou studii pro 80 vybraných polských měst vypracoval S. Ledwiński (1965) a pro města s méně než 20. tis. obyvateli M. Kielczewska-Zaleska (1964).

Aplikaci klasifikace měst W. Wiliam Olssona na polské poměry provedl M. Jerczyński (1969). Na základě struktury ekonomicky činného obyvatelstva pracujících ve městě tak roztřídil města s více než 10 tis. obyvateli. Zabýval se touto problematikou i později a zaměřil se na stanovení stupně diferenciacie společenskohospodářské struktury měst. Snaží se v těchto studiích prokázat vzájemnou závislost mezi diferenciací struktury, velikostí města a jeho funkčním typem.

S tématem funkce měst jsou úzce spjaty práce týkající se problematiky středisek, zejména jejich hierarchie a oblastí jejich vlivu. Je samozřejmé, že tyto problémy nezajímají pouze geografy, všimneme si však pouze prací geografů a prací, které jsou metodou zpracování i pojetím blízké pracím geografického charakteru.

V podstatě můžeme říci, že se v Polsku studium hierarchie sídel i zázemí měst rozvíjelo dvěma směry. Jeden směr představují studie založené na analýze vybraných funkcí měst, druhý směr práce hodnotící centra určitého řádu a jejich postavení v sídelní síti.

¹⁾ Pod pojmem služby chápe autor pouze „nemateriální“ služby k nimž řadí uspokojování potřeb obyvatelstva v oblasti kultury, zdravotnictví, administrativy apod.

K pracím reprezentujícím první směr patří jak studie jednoho centra, tak studie všech center určité oblasti. Velkou tradici mají v Polsku práce založené na studiu vyšších škol, především vysokých škol. Cenné jsou zejména příspěvky A. Wróbel (1959) a společná práce K. Dziewońskiego a E. Iwanické (1961), protože se nespokojili pouze s analýzou funkce vysokoškolských center, ale využili výsledků studia pro stanovení hlavních kulturních regionů a typizaci center. Další autoři vycházejí při studiu center z jiných základních funkcí např. z obchodních funkcí nebo funkce služeb.

Prací druhého směru je více a převládají mezi nimi studie hierarchie městských případně přechodných sídel. Práce vzniklé v posledním dvacetiletí značně ovlivnila klasifikace sídel vypracovaná GUPP (Główny urząd planowania przestrzennego) v letech 1945—1948, která rozlišovala devět hlavních hierarchických stupňů (tři u venkovských a šest u městských sídel). Na podkladě této klasifikace byla zpracována řada dílčích studií. V pozdějších letech začínají vznikat práce, které se zabývají studiem center všech stupňů.

Nejpodrobněji se v Polsku otázkou hierarchie sídel zabýval M. Chilczuk. Publikoval na toto téma více prací, všimneme si však podrobněji pouze práce z roku 1955, v níž nalezneme jak hlavní výsledky tak metodický přístup ke studiu. Autor v této práci vyčlenil sedm hierarchických stupňů sídel. Vycházel při tom z údajů o výskytu 24 vybraných, centrálních zařízení v jednotlivých stupních, která shrnul do šesti skupin funkcí. Typizaci sídel provedl autor na základě kvantitativního i kvalitativního zhodnocení jednotlivých zařízení a funkcí v daném sídle. Do prvních dvou stupňů, které zahrnují především sídla bez výraznějších centrálních funkcí, zařadil Chilczuk většinu venkovských obcí. Třetí stupeň, kterému autor věnuje v celé práci největší pozornost, vytvářejí sídla s centrálními zařízeními nižšího řádu. Tato centra, označovaná v práci termínem „subkregowe“, jsou buď malá města nebo venkovské obce s významnější střediskovou funkcí. Další hierarchické stupně slouží k rozčlenění většiny městských sídel. Chilczukovy práce jsou významným metodickým přínosem pro další rozvoj studia systému sídel také proto, že dosud jako jediné práce tohoto zaměření zahrnují celé území Polska.

Další autoři se věnovali studiu hierarchie sídel v jednotlivých administrativních územních jednotkách např. vojvodstvích nebo okresech — powiatach.

S rostoucím zájmem o geografii měst vzrůstá i počet prací věnovaných procesům aglomerace a urbanizace. O tyto problémy se zajímá řada disciplín, v rámci geografických věd geografie sídel a geografie obyvatelstva a je časté obtížné provést jednoznačné zařazení práce do určitého oboru. Tyto potíže vznikají i při hodnocení prací polských autorů, kteří ve většině svých studií vycházejí z údajů o obyvatelstvu. Jako příklad můžeme uvést práci E. Iwanické-Lyry (1970), která svým názvem „Typy měst a sídel tvořících velkoměstské aglomerace“ naznačuje zaměření sídelněgeografické.

Do studia byly zahrnuty aglomerace Katovic, Varšavy, Poznaně, Lodže, Krakova, Gdaňska a Štětína. Za velkoměstskou aglomeraci považuje autorka kompaktní území obsahující jádro, tj. město nebo více měst v jejich správních hranicích, a další okolní obce, pro něž jsou charakteristické vyšší hodnoty ukazatelů uznávaných za míry urbanizace. Takto pojímaná aglomerace je území specifických funkčních vztahů, které z hlediska stupně urbanizace můžeme rozdělit na stejnorodá pásma (v případě studovaných center je rozlišeno pásmo vnitřní a vnější). Jako výchozí materiál autorce sloužily údaje o obyvatelstvu — tempo růstu obyvatelstva, migrace, dojíždka do zaměstnání.

Do studia městských aglomerací pronikají v posledním období nové metody, zejména aplikace různých statistických ukazatelů při posuzování úrovně územních vztahů. Pozornost je věnována i rozvoji velkoměstských aglomerací a perspektivnímu vývoji aglomerací, většinou však jde o práce negeografické.

Při studiu urbanizace vychází většina autorů z ukazatelů urbanizace obyvatelstva, i když někteří autoři chápou urbanizaci „jako stav a rozvoj měst a městského života“ (např. Dziewoński, 1962). Jiný pohled na studium urbanizačních procesů nacházíme u S. Golachowského (1969), který vychází z hodnocení společensko-ekonomických a morfologických přeměn vsí. Všimá si především těch sídel, u nichž nedošlo k úplné urbanizaci a pro něž užívá označení „semiurbanizovaná“ a „suburbanizovaná“ sídla.

V Polsku však ani v poválečném období neopadá zájem o studium venkovských sídel. Dokazuje to celá řada hodnotných a metodicky zajímavých prací, mezi nimiž sice ještě nalezneme dosti prací zaměřených na studium vývoje venkovského osídlení, ale i řadu prací studijních současnou strukturu a perspektivy vývoje venkovských sídel.

I u prací věnovaných studiu geneze venkovských sídel vidíme, že si mimo detailního výzkumu historického vývoje všimají i otázek změn struktury jednotlivých sídel a hlavních příčin těchto změn. Některé z historicky zaměřených prací se však dotýkají pouze otázek vývoje plučiny. Jen výjimečně se v poválečném období setkáváme s hodnocením polohy sídel.

Metodickým přínosem jsou práce zabývající se především přeměnami struktury venkovských sídel (Dobrowolska, 1959). Tyto práce často řeší i další otázky např. typizaci venkovských sídel. Většina prací je zaměřena na studium seskupeného osídlení, prací o rozptýlených sídlech je poměrně málo. Významnou prací tohoto směru je práce M. Kielczewské-Zaleské (1970), která si všimá nejen procesů podílejících se na vzniku a vývoji disperzního osídlení v Polsku, nýbrž uvádí také nově zpracovanou mapu rozmístění disperzního venkovského osídlení a metodu použitou při tvorbě této mapy.

Za základní kritéria při vyčlenění oblastí rozptýleného osídlení považuje autorka rozptýl budov po celém katastru vsi takovým způsobem, že každé hospodářství nalézáme uvnitř jeho polností. K rozptýlenému osídlení řadí dále samoty a skupiny domů (ne více než pět domů) ležící ve vzdálenosti přes 150 m od seskupené vsi. Řadovou zástavbu do rozptýleného osídlení nezařazuje.

Při této příležitosti se můžeme též zmínit o pracích zaměřených na aplikaci kvantitativních ukazatelů pro stanovení stupně koncentrace a disperze osídlení, jež jsou značným přínosem pro analýzu sídelní sítě, případně i vhodným kritériem při rajonizaci.

Nejnovější obšírnou prací zabývající se venkovskými sídly je práce M. Chilczuka (1970). Autor v ní provádí typizaci a rajonizaci venkovských sídel, přičemž za základní kritérium volí stupeň jejich koncentrace.

Při hodnocení směrů a jejich vývoje v polské geografii sídel se musíme alespoň stručně dotknout prací monografických. Týká se to především monografií měst a některých monografií menších oblastí. Prací s tímto zaměřením je v polské geografické literatuře celá řada. Některé z nich jsou práce regionální, jejichž součástí je i výstižná charakteristika sídel dané oblasti, řada z nich má však spíše charakter sídelně geografických studií, z novějších prací je to např. práce věnována Krakovu. Mnohé z nich byly vypracovány ve spolupráci s praxí, obdobně jako řada dalších sídelněgeografických prací. Zaměření na potřeby praxe zejména pro územní plánování je jedním z charakteristických rysů polské geografie sídel v poválečném období.

Literatura

- DOBROWOLSKA M. (1959): Przemiany struktury społeczno-gospodarczej wsi Małopolskiej. — Przgl. geogr. 31:3—32. Warszawa.
- DZIEWOŃSKI K. (1956): Geografia osadnictwa i zaludnienia. Dorobek, podstawy teoretyczne i problemy badawcze. — Przgl. geogr. 28: 721—761. Warszawa.
- DZIEWOŃSKI K., IWANICKA E. (1961): Miejsce zamieszkania (pochodzenia) słuchaczy wyższych uczelni w Polsce. — Przgl. geogr. 33:39—52. Warszawa.
- DZIEWOŃSKI K. (1962): Procesy urbanistyczne we współczesnej Polsce. — Przgl. geogr. 34: 459—506. Warszawa.
- DZIEWOŃSKI K. (1962): Zagadnienia typologii morfologicznej miast w Polsce. — Czas. geogr. 33:441—457. Wrocław.
- (1967): Baza ekonomiczna i struktura funkcjonalna miast. Studium rozwoju, pojęć, metod i ich zastosowań. 135 str. Warszawa.
- GOLACHOWSKI S. (1969): Studia nad miastami i wsiami Śląskimi, str. 211. Opole—Wrocław.
- CHILCZUK M. (1963): Sieć ośrodków więzi społeczno-gospodarczej wsi w Polsce. — Prace geogr. IG PAN 45:155 str. Warszawa.
- (1970): Osadnictwo wiejskie Polski, formy a kłady przestrzenne, str. 605. Warszawa.
- IWANICKA-LYRA E. (1970): Typy miast i osiedli tworzących aglomeracje wielkomiejskie. — Przgl. geogr. 42:358—366. Warszawa.
- JERCZYŃSKI M. (1969): Typy funkcjonalne miast polskich według klasyfikacji W. William-Olssona. — Przgl. geogr. 41:254—265. Warszawa.
- KIEŁCZEWSKA-ZALESKA M. (1958): O kierunkach rozwoju geografii człowieka w Polsce. — Przgl. geogr. 30:403—419. Warszawa.
- (1964): Changes in the functions and structure of small towns in Poland. — Geogr. Pol. 3:79—92. Warszawa.
- (1964): Rozwój badań geograficznych osadnictwa wiejskiego w Polsce. — Czas. geogr. 35:337—353. Wrocław.
- (1969): Geografia osadnictwa. Zarys problematyki, str. 234, Warszawa.
- (1970): Rozmieszczenie wiejskich osiedli rozproszonych w Polsce. — Przgl. geogr. 42:225—234. Warszawa.
- KOSIŃSKI L. (1958): Klasyfikacja funkcjonalna wiejszych miast polskich według stanu z roku 1950. — Przgl. geogr. 30:573—585. Warszawa.
- KOSTROWICKI J. (1952): O funkcjach miastotwórczych i typach funkcjonalnych miast. — Przgl. geogr. 24:7—64. Warszawa.
- LEWIŃSKI S. (1965): Changes of types of towns. — Geogr. Pol. 7:95—106. Warszawa.
- (1957): Studia geograficzne nad aktywizacją małych miast. Prace geogr. IG PAN 9:526 str., Warszawa.
- (1969): Studia geograficzne rozwoju i gospodarki miasta Krakowa. — Folia geogr., Seria Geogr.-Oeconom., str. 167. Kraków.
- WERWICKI A. (1965): Funkcje usługowe osiedli miejskich w regionie Wałbrzycha i Świdnicy oraz strefy ich oddziaływania. — Przgl. geogr. 37:93—108. Warszawa.
- (1970): Rozwój miast i osiedli miejskich jako wyraz ich funkcji. — Przgl. geogr. 42:267—281. Warszawa.
- WRÓBEL A. (1959): Regionalne zasięgi obsługi ośrodków szkolnictwa wyższego w Polsce. — Przgl. geogr. 31:129—135. Warszawa.
- ZAJCHOWSKA S. (1967): Podział funkcyjny miast Wielkopolski. — Czas. geogr. 38; 23—25. Wrocław.

POLNISCHE SIEDLUNGSGEOGRAPHIE IN DER NACHKRIEGSZEIT

In den letzten Jahren nimmt die polnische Siedlungsgeographie eine bedeutende Stellung nicht nur im Rahmen der Siedlungsgeographie der sozialistischen Länder, sondern auch im Rahmen aller Länder der ganzen Welt ein. Die polnischen siedlungsgeographischen Arbeiten weisen ein breites Spektrum der studierten Problematik auf. In dem verfolgten Zeitabschnitt wird die Aufmerksamkeit besonders der Städteproble-

matik gewidmet, obwohl auch das Studium der ländlichen Siedlungen auch nicht außer acht gelassen wird. Im Rahmen der Arbeiten, die sich mit der Problematik der städtischen Siedlungen befassen, überwiegen jene Studien, welche die Typologie, Hierarchie und das Einflußgebiet der Städte studieren. In diesem Zeitabschnitt entsteht eine Reihe von Arbeiten, die der Analyse verschiedener Stadtfunktionen, sowie dem gründlichen Studium der ausgewählten Stadtfunktionen gewidmet ist. Es erschienen auch Arbeiten über die funktionale Typisierung der polnischen Städte, die meisten von diesen behandeln zuerst die die Wirtschaftsstruktur der Bevölkerung. In den letzten Jahren wird immer grössere Aufmerksamkeit dem Studium der wirtschaftlichen Grundlage der Städte gewidmet. Auch die Probleme der Agglomeration und des Urbanisationsprozesses bleiben nicht unbeachtet. Eine neue Richtung, die in das Städtestudium immer mehr durchdringt, ist die Applikation der quantitativen Methoden, besonders beim Studium der Besiedlungskonzentration. Auch in der Nachkriegszeit fällt in Polen das Interesse für das Studium der ländlichen Siedlungen nicht ab. Eine Reihe von wertvollen und methodischer Seite nach interessanten Arbeiten bringt Beweis dafür. Einige von diesen befassen sich mit dem Studium der ländlichen Besiedlung, doch die meisten beschäftigen sich mit der gegenwärtigen Funktion und Struktur der ländlichen Siedlungen.